

Pisma Aleksander Walerian Jablonowski

Mostar

Uspomene iz Hercegovine, iz 1872. godine

Alexander Walerian je bio sin Piotra Jablonowskog, zemljoposjednika, i Marianne Piotrowske, iz grba Junosza. Gimnaziju je završio 1847. u Białystoku. U godinama 1848. –1849. studirao je na Univerzitetu u Krakovu i Dorptu. U godinama 1859. –1860. studirao je slavistiku i istorijske nauke u Berlinu, Londonu, Briselu, Parizu, Pragu, Beču (tamo je upoznao Vuka Karadžića), Rimu, Atini i Carigradu. Narednih šest godina proveo je u Ukrajini. Radio je kao nastavnik.

Godine 1860. prvi put putuje u Hrvatsku, gdje se upoznaje sa biskupom Josipom Jurajem Strossmayerom, što je uvelike utjecalo na njegovo interesovanje za Balkan. Godine 1872. odlazi u Hercegovinu, gdje mu brat radi godinu dana. Na Balkan je ponovo došao 1878. godine i zadnji put 1894. Smatrao je da se lokalni Slaveni trebaju osamostaliti od Turske i početi se modernizirati po uzoru na zapadne zemlje.

Izvjestaji Jablonowskog izdvajaju se od drugih putnika i putopisaca. Zahvaljujući svojoj pripremi i poznavanju jezika, izbjegao je shematski i stereotipni opis Balkana. Njegova sjećanja bi trebala biti „primjer recepcije Balkana od strane obrazovane osobe širokih vidika, koja ne samo da je poznavala, već prije svega razumjela probleme sa kojima se suočavaju stanovnici ovih prostora“ Umro je 22. augusta 1913. (Wikipedia)

Mostar nije samo glavni grad, već i najvažnije središnje hercegovačko ognjište u svakom pogledu. Smješten je na rijeci Neretvi (Narenta), usred sjevernog toka. I to fantastično grupiranje pritoka hirovite Neretve, koje zajedno s njom tvore najfantastičniju poznatu hidrografsku mrežu, stisnutu veličanstvenim poluprstenom graničnih grebena Dinarskih Alpa - to je Hercegovina.

Mostar mora postati glavna referentna tačka za sve na putovanjima, koji su usmjereni ka bližem i sveobuhvatnijem upoznavanju zemlje. Naravno, to je i za mene bila takva tačka - i utoliko prirodnije što sam u njoj pronašao prijatelja iz ranijih vremena, koji mi se, budući dobro poznavajući ovaj svijet, ponudio za suputnika i vodiča.

Tako smo neprestano putovali i učili s mojim "Kardašem" - rezultate koje danas želimo podijeliti ovdje, počevši od geografskog prikaza Hercegovine.

U Mostaru je moj mladi "Kardaš" živio u skrovitom utočištu, malo izvan grada, na sjevernoj strani grada, prema Bosni. S prozora kuće mogao se vidjeti golema gola poljana, koja se protezala uz sarajevski put, do Neretve – i logor, kao spomen pobjedničkih trupa Omer-paše, nakon što je uništio bosansko plemstvo, a s druge strane, neposredno ispred vrta, uzdizao se u divlji, veličanstveni Velež.

19. septembar donio nam je lijepo vrijeme. Stoga nam je kao prva misao, pala na pamet odluka da se jutros popnemo negdje na greben planinskog diva – i odatle, da bolje pogledamo dolinu Neretve i okolne planinske lance; s mapom u ruci, da preciznije definirate u svojoj mašti te karakteristične, orografske (reljefne) konture Hercegovine. Moj mladi domaćin, kod koga sam odsjeo, vrlo dobro je poznao zemlju i jedini je bio na sličnim putovanjima.

Tako smo krenuli odmah nakon neizostavne jutarnje kafe, nas dvojica, stjenovitim stazama, do najbližeg vrha nazubljenog grebena Velež planine.

Na početku smo, naravno, koračali prilično žustro i brzo, sve dok nam, kamenje staza, nije počelo pucati pod nogama ili isklizavati ispod nogu, padajući prema dole, i ubrzo se pokazalo da pristup grebenu i nije bio tako lak kao što nam se činilo. Patili smo se najmanje dva dobra sata prije nego što smo došli na vrh. Ali kako smo dobro nagrađeni!..

Bilo je teško reći do koje smo visine stigli: daljnji vrhovi Veležovih grebena, koji se odavde divno pružaju do Nevesinja, daleko su premašivali onaj na kojem smo sjedili. Međutim, ne idu više od 5000 stopa¹.

S naše stijene, koja je strmo visjela prema gradu, imali smo raskošan pogled. Dugi, modri neretvanski tok, bio je poput umjetničkog razgraničenja krajolika. S obje strane rijeke, samo su bijeli tornjevi minareta, blistajući na suncu, svjedočili Mostaru koji se negdje gubio u tamnom sivilu. S desne strane vidjeli smo kako se naš Velež, u nekoliko niskih karika, povezuje s divljim Porimom, čiji su vrhovi premašivali 6000 metara; gledali smo za fantastičnim zavojima sarajevske ceste, koja se uzdizala prema golim planinskim grebenima. S lijeve strane pogled su nam privukle Dubrave; mogao je pogled juriti slobodno, krećući se duboko u vrhove Veleže ili prema Čvrnsnici, ili odlazeći odavde, ravno u planine Crne Gore.

Ispred nas, malo iza neretvanskog toka, sumorni Hum podigao je svoja teška ramena. Međutim, nije stajao sam. Sa sjevera, prema njemu su prilazili posljednji grebeni leđa planine Čabulje, probijajući se prema dolini Neretve, istrčavajući iz moćnog planinskog čvora gdje se susreću granice Hercegovine, Dalmacije i zemlje bosanske, na ravnicama opjevanim u pjesmama o Livnu. S juga, prema Humu, spuštali su se niski vrhovi Trtle, koji od dalmatinske granice dolaze vamo. No, tmurni Hum potpuno je zaklonio poznatu

¹ 1500 metara - op. prev.

plodnu ravnicu koja se nalazila odmah iza njega, čije je najdublje dno takozvano "Mostarsko blato", ukazuje na put do nekadašnje prijestolnice Dalmacije, drevnog Dalminiuma.² S naše stijene, na kojoj smo se dugo odmarali zbog iscrpljenosti, mogli bismo, pozivajući se na svoju maštu, uvijek korisnu u takvim vremenima, slobodno ocrtavati i same granične konture Hercegovine.

To je bila središnja tačka zemlje, gotovo apsolutna, da se činilo kao da je mi namjerno odabrali zbog toga. Vrh Veleža, uzdižući se iznad Mostara, leži na križanju puteva koji idu kroz Hercegovinu: prvo, između planine Bitunje, i sliva koji čine Bosna i Neretva, dakle Crnog mora i Jadranskog mora – te morske obale u truskom Kleku; zatim, između spoja brda od Livna i planinskog djela gatačke visoravni, koja po prirodi pripada Crnoj Gori, i Nikšića...

... U svom donjem toku, Neretva može biti plovno skoro do Mostara, ali dobročinstvo apostolskog susjeda, za sada marljivo pokušavaju spriječiti priroda i Englezi.

Ovdje se već radi o istoriji.

Kao da čuva hidrografski spoj Neretve, glavni grad Mostar je savršeno smješten.

Nikada neću zaboraviti jutarnje utiske, koje sam prvi put stekao u ovom glavnom gradu Hercegovine.

Put od Stoca vodio me dubokom dolinom Neretve. S desne strane, u daljini, blistale su veličanstvene ruševine drevnog blagajskog zamka, nekada velike rezidencije hercega Stjepana. Ispred mene, sve više i više, izdizala su se dva već poznata blizanačka vrha: Velež i Hum, između se prema moru isticala fantastična matica hirovitih hercegovačkih voda. Na valovitim padinama blagog grebena, s desne strane ceste, sve češće su se počeli pojavljivati uredna imanja i ladanjske kuće između ljubičasto-žutih krošnji od voćnjaka i vinograda.

- Čije je to, Jovane? - pitam svog vodiča, siromašnog seljaka, hrišćanina.

- A čija? Sigurno nije naš čovjek: sve što vidite, gospodine, je od aga i begova! Moj suvjernik odgovara gorko.

Ipak, imao sam neko neizrecivo oduševljenje zbog toga pogleda, sjećajući se i bijelih vlastelinstava i voćnjaka Podolije.

Nakon stanke, kao da naglas završava tihi proces njegovih skrivenih misli, probuđenih mojim pitanjem, Jovan tiho dodaje:

- Nekad je pripadalo našoj vjeri i, "hrišćanske mi vjere", opet će pripasti!..

- Nikad vaša! – eksplođira vatreni Rizvan-aga, moj drugi pratilac – musliman.

² Današnji Tomislavgrad (Duvno) – op. prev.)

Jer ovdje su minareti i grad...

... Doista, u tom trenutku vitke bijele strelice minareta počele su viriti iza brda, a ispod njih polako su se nizale oblikovane kupole džamija, a ubrzo nam se pred očima otkrio čitav južni dio grada.

Također je odličan pogled na Mostar i s ove strane. Taj prizor, međutim, možda nije toliko lijep koliko je jako veličanstven. Iako grad, protežući se, svojom istočnjačkom nenametljivošću, s dva duga niza kamenih građevina, na obje obale Neretve, sam po sebi predstavlja, prilično blag slikoviti prikaz, većinski muslimanskog mjesta. Sjedište ovog kamenjara, seoske zgrade koje ga okružuju u dva poluprstena, poput zgrada na obroncima brežuljaka, zajedno s vinogradima među kojima miruje, daju još šarmantniji, idiličniji izgled. No, iznad riječnog sliva koji Mostar zauzima, izdižu se s obje neretvanske strane, sirovi, divlji, statični vrhovi, stjenovito-golih planinskih divova, koji po potrebi daju vlastiti sirovi pečat i u cijelu, inače živu, mostarsku dolinu. Čini se da su ovi vapnenački divovi, istočno Velež i zapadno Hum, rastrgani kao da su samo polovica nekadašnje mase koja je morala popustiti pred nasiljem neke kataklizme, u kombinaciji sa najezdom sporih djelovanja voda. Sve to, ipak, upada u oči odjednom i predstavlja mu čitav izgled u manje nježnim obrisima.

Približili smo se gradu. Nešto dalje od ceste, bliže prema rijeci, stajale su velike kasarne od cigle, sada nezauzete - čini se, suvenir iz vremena Iskender-bega (Antoni Aleksander Iliński) i Omer-paše, koji su konačno pokorili domaće, do tada nepopustljive, ponosne muslimanske plemiće.

Napokon smo se provozali izduženom, beskrajno dugačkom glavnom ulicom grada. Osim nekih džamija, ovdje ništa nije veliko: kuće, bazari - sve je nosilo obilježja provincijske skromnosti. No, zbog takvog evropskog susreta s prvim upoznavanjem, iznijet ću nešto što će vam reći da potpuno zaboravite na taj trenutak. To je zato što, kao što već znate, Mostar ima sjajanu uspomenu iz rimskog doba, što je čak bio i razlog njegovog imena.

Tako je lako pogoditi, da sam nakon dolaska u grad prvo pomislio na "most-star". Zaista je prelijep, uspomena koju je car Trajan ostavio za sobom i kojem je, iako je sa vremenom oštećen, strašni sultan Sulejman II obnovio izvorni izgled. Ovaj kameni most, napravljen od velikih ploča, prekrasno je povezo, samo s jednom lukom, obale rijeke Neretve. Obim njegovog luka je više od 90 stopa, dok visina iznad vodene površine ne iznosi više od 70-ak stopa. Most je također zaštićen prilično lijepim odbrambenim kulama. Sve zajedno, ovo liči na jedan drugačiji svijet...

Mostar, spomenimo i to, usprkos činjenici da je zbog svog položaja prirodni glavni grad Hercegovine, kao središnja tačka regije, na gotovo jedinoj većoj rijeci - ipak ne pripada najstarijim gradovima južnoslavenske regije. Rimljani su dobro procijenili važnost ove

strateške tačke i prebacili ovaj prekrasan most preko Neretve, koji je preživio toliko vijekova; ali ovdje nisu preselili administrativno "ognjište" ove zemlje. Pravi glavni grad ovog dijela Ilirika bilo je današnje skromno Duvno, ležeći u drevnom Dalminiumu, nekoliko sati vožnje sjeverno-zapadno od Mostara, i koji je dao ime "Dalmaciji" i cijeloj ovoj krševitoj zemlji.

U staro hrvatsko i srpsko doba, ovdje je bila poznata, danas skromna kao i Duvno, Rama, nazvana prema istoimenoj rijeci, bliže bosanskoj granici; a pored nje i Trebinje i drugi gradovi.

Ljudima je bio poznat prelaz preko Trajanovog "starog mosta"; možda je ovdje bilo i naselja tog naziva, ali pravi grad Mostar ovdje je osnovao tek oko 1440 godine, Radovoj Gost Kuropalato - dvorski maršal vladara okolnih zemalja - hercega Stjepana.

Kasnije su Turci, nakon što su osvojili Hercegovinu, uzdigli grad do važnosti glavnog grada provincije. Imao je i svoje vezire, neovisno od Bosne. Međutim, danas ovdje vlada samo "mutesarif", ovisan o "wali-paši" koji živi u bosanskom Sarajevu. Ipak, glavno upravljanje pokrajinom, gotovo u potpunosti je ovdje koncentrirano. Tu je i "muftija" činovnički poglavar pravovjernih, ima "kadija" višeg ranga, predsjednik pravosuđa itd. Ovdje također borave konzuli većih europskih zemalja.

Danas je Mostar strogo i uglavnom muslimanski grad. Od 18.000 stanovnika ovdje je samo 4.000 hrišćana; a na par vrlo skromnih grčkih i katoličkih hramova, ovdje dolazi oko 40 džamija. Pravovjerne "Mostarlike" također su poznati po svojoj vjerskoj revnosti...

...Usljed tih okolnosti, Vojvodstvo od Svetog Save sa slivom Neretve, sve se više odvaja. Vojvoda iz zahumske zemlje, Stjepan, traži podršku za svoju vlast na Zapadu i dobiva od cara Fridrika III titulu "Herzoga" od Svetog rimskog carstva. Od tada se njemu podređene zemlje počele nositi isključivo ime "Hercegovina".

Stisnuto prijetećim susjedstvom osmanske sile, okićeno novim naslovom, ova je zemlja i dalje mjesto utočišta okrutno progonjenih u Bosni, ponosnih sljedbenika bogumilskog dualizma, patarena, koje hrabro podržava novostvoreni Herceg, i koja je i dalje neovisna od ostalih strana.

I dalje, kada je čak i posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević smaknut 1463. godine, po nalogu Mehmeda II, ispred kula ponosnog dvorca istog tog Hercega Stjepana - Blagaja, a sama Bosna pretvoren u Turski ejalet - Hercegovina je, zahvaljujući svom položaju, još neko vrijeme održavala svoju nezavisnost. Ali takvo stanje nije trajalo više od dvadeset godina. I 1483. godine Turci su je prigrabili pod svoju vlast. Baština Svetog Save, poput Bosne, promijenjena je pod imenom "Herseku" u muslimanski ejalet.

Kakvo je stanje tursko osvajanje donijelo sa sobom u Hercegovini - ne trebamo to detaljno objašnjavati...

Isprva se dogodila slična transformacija svih društvenih odnosa, kakva se obično odvijala u zemljama koje su već duže vrijeme osvajali sljedbenici Kurana. Tada je okrutno ropstvo, u svim sferama njihovih života, opteretilo nesretni narod: ropstvo - vjersko, političko, socijalno, jednom riječju - sramotno ropstvo pokorenih "rajetina".

Kao i u Bosni, a dijelom i u samoj Srbiji, i ovo je ropstvo ojačalo i istodobno proširilo još jedna nečuvena činjenica. Ovdje je velika većina drevnih plemićkih porodica - zemljoposjednika, to oduvijek gordo plemstvo, iz više razloga istodobno, prihvaća učenja Muhammeda, i ne poričući svoju narodnost, svesrdno se naginje prema novim idealima života.

Zajedno s plemstvom, nova vlast je podigla i gradove - koji su kasnije, s vremenom, iznjedrili sve veći broj nadmoćnijih janjičarskih porodica. Pravi Turci su se u izvjesnom smislu utopili ovdje u moćnom sloju lokalnih "turaka", koji su polako počeli sebe smatrati pravovjernijim sljedbenicima Kur'ana od samih "Osmanlija".

Islam je, s druge strane, bio dovoljno nezahtjevan za nove vjernike. Ostavio im je nedodirljivu narodnost, drevne domaće običaje, cjelokupni nekadašnji nacionalni i porodični ustroj; ostavio im je monogamiju, zajedničko vlasništvo porodice, izbor svojih predstavnika, stari način nasljeđivanja. Ostavio je i sve staroslavenske strože ekonomske i moralne veze - "zadruga", "pobratimstvo" i tako dalje. Bilo je potrebno samo priznavanje monoteističkog učenja poslanika i poštivanje određenih, osebnijih, vanjskih i ceremonijalnih propisa Kur'ana.

Neizbježna posljedica toga bila je brza i ozbiljna nacionalizacija Islama. I bilo je još lakše, utoliko što, ne smijemo zaboraviti, vrlo velik dio otpadnika, kao nekadašnji patareni, već su prije bili sumnjivi kršćani. Povrh svega toga, prihvatanjem Islama, dalo im je u svemu tome prava vladajućeg naroda, i prednost vladanja kao viša klasa.

Tako je veći teret pao na nesretnu "raju", koja je ostala vjerna Kristovom učenju! ...Tursko osvajanje, preobrazilo je, po svojoj prirodi, cijeli prijašnji karakter društvenog sustava Hercegovine. Temelji su, ipak ostali isti, drevni, slavenski; poplava, međutim, nezaustavljiva, gutajući sve u svom silovitom napredovanju, kao strani element, nije mogla proći a da nije ostavila velikog utjecaja.

Tursko nasilje ovdje je donijelo gotovo sve novo: nove ideale vjere i života, novi koncept porodice i porodičnih odnosa itd. Hiljade minareta podignuto prema nebu, zakon je zamijenjen janjičarskom sabljom, veći dio vladajuće klase naroda, plemstvo i grad, usvojio je islamizam - a potom i njegove neposredne posljedice.

Društvo je sada podijeljeno neprohodnim ponorom; podijelio se kao na dva neprijateljska svijeta - ugnjetavački i ugnjetavani, štovatelji Proroka i sljedbenici Svetog križa, plemići i narod, "turci" i "raja". I činilo se da između njih oduvijek nema drugih veza osim "zuluma" - bijede, ugnjetavanja.

Napokon, grdno bi pogriješio, kad bih želio zamisliti ovaj "turski" svijet ovdje, tj. u Hercegovini i Bosni, sličan slici koju smo uopće stvorili o muslimanskom životu - ne obazirući se na zakone etnologije i istoriju. Svijet je to potpuno izdvojen, originalan, drugačiji od svega što se može naći među drugim narodima islama - Turcima, prije svega.

Svugdje postoji dualnost karaktera među dominantnom klasom, tako da putnik ne zna čemu se više diviti - je li sve to tako pravovjerno, muslimansko ili je, u istoj mjeri, još uvijek tako slavensko... Begovi, age, potomci porodica, koji su s pravom vladali narodom, a danas ih oni nazivaju "Turcima", a i oni sami ovo ime uzimaju s naivnim ponosom, nikad nisu prestali biti zemljoposjednici, plemstvo - poput kapljice u kapi, i u dobru i u zlu, poput hrišćanskog plemstva u drugim, susjednim slavenskim zemljama. Čak su i sačuvali mnoge drevne običaje iz tog vremena. Među begovima i agama još uvijek se može naći nepodijeljeno porodično imanje i izbor glave porodice - što bi ponekad izazivalo sporove, kao što je to bilo s Libušom³ na rijeci Vltavi, u davnoj istoriji.

Ovdje se čovjek susreće s ovim vrlo idealnim odnosom "pobratimstava" - ponekad čak i između muslimana i katolika. Štoviše - zbog odnosa ovog "pobratimstva" između mladih ljudi, muškaraca ili žena, to se poštuje u narodu - posebno od dijela viših, onih izabranih duša.

Suočavajući se s tim, međutim, sama muslimanska porodica ovdje predstavlja drugačiju sliku nego kod pravih Turaka, Osmanlija. Žena također ima i drugačiji položaj, i mimo porodice: jer ona, postajući muslimankom, nije prestala biti Slavenka.

Tako je u glavnom gradu Mostaru, svugdje i u svemu, psiha dvostrukog karaktera, koliko muslimanska, toliko i iskreno slavenska - kod višeg hercegovačkog staleža. Na primjer, u gradskoj vrevi, rijetko uopšte vidite ženu, a muslimanke se pojavljuju na ulicama, ništa drugačije, nego u zavjesama.

U tom pogledu, čak je i taj stari istočnjački običaj ovdje stroži nego u Stambolu. Znam jedan primjer iz vremena mog boravka u Mostaru, da je više društvo lokalnog lijepšeg spola, smatralo nešto slobodnije javno ponašanje jedne mlade Turkinje - rodom i odgojem Stambolka - vrlo lošom. Bila je to supruga komadanta albanskog streljačkog bataljona, tada na službi u Mostaru. Imajući bolesno dijete kod kuće, kad bi na čaršiji srela liječnika pukovnije, Evropljanina, obično bi ga zaustavila - naravno za detaljnija pitanja o upotrebi nekog liječničkog recepta koji je već preporučio. Ili možda, baš možda samo da mu uputi nekoliko lijepih riječi, tek toliko da se zahvali...

Ipak, baš kao i u bosanskom Sarajevu, i ovdje vas i dalje, i sada vrlo lako može pogoditi, od strane ženske pratnje, stereotipno islamski "šta gledaš" - ako su stranci previše, po evropski, neoprezno gledali u oči mlade muslimanke, plave, poput susjednog "plavog" mora. Na što se obično odgovara posmrtnom šutnjom ...

³ Češka legenda o osnivačici Praga - op. prev.

Čak i oni koji su bliže upoznati s lokalnim običajima kažu da se to događa, a s vremenom će ponosna kći plemenite krvi, sigurna u Allahovu moć i svoje čari, pljunuti napornog đaura, ako ga smatra manje uglednim.

Napokon, usprkos tome, ovdje je ostao velik dio slavenskih običaja.

Mještanka nije u potpunosti u jarmu, prema zahtjevima stranog običaja: ona je također općenito slobodnija od Turkinje. Primjeri poligamije su tek izuzetci - ponosna Slavenka to ne može podnijeti. Štoviše, na njega se općenito loše gleda, kao na tuđi, nenarodni, "osmanlijski" običaj.

Položaj same žene u porodici, odnos adolescenata jednih prema drugima, odnos čak i žena međusobno - sve je to drugačije nego u slučaju Turaka.

Čak štoviše, ovdje veo ne nose samo udate žene, nego i djevojke. Na mnogim mjestima u Hercegovini, obično nose veo preko ramena i njime pokrivaju lice samo kad zaista ne žele da ih se vidi. Inače, s ovakvom "zaštitom" ona sigurno povećava zainteresiranost prolaznika samo jednim gracioznim pokretom ruke...

Naravno, među muslimankama ovdje je više živosti i društvenosti, nego u Turskoj.

Nakon što sam prvi put upoznao Daleki istok, i turski i semitski, sada sam imao dobru skalu za usporedbe.

U muslimanskim selima, kod sitnog plemstva provincijskih aga, žene imaju prolaze za sebe, čak i između vrtova, kako bi se slobodnije viđale.

U gradovima, na primjer u Mostaru, gotovo svakog svetog petka, sve dok je vrijeme lijepo, žene u većim skupinama izlaze negdje izvan grada. Za to obično biraju ljepšu okolinu grada, obale potoka, visoravan s prekrasnim pogledom - vinograde, voćnjake. Ovdje su, u potpunoj slobodi, i kad starije žene, oslobođene velova koji ih prekrivaju, urone u orijentalno raspoloženje, u promišljanju o prelijepoj prirodi, a mlađe žene i djevojke prepuštaju se slobodnim, djetinjastim, radostima i igrama sa slavenskom slobodom. Ovdje veliku ulogu igra i ljubavna pjesma; ali i "kolo", omiljeni ples južnoslavenskih naroda, možda nije ništa manje važan.

Napokon, ovdje se smiju pojavljivati samo mlađi muškarci. Običaj vam, međutim, omogućuje igranje na konju ispred djevojaka; tako da možete i zamisliti koje su to predstave! Uostalom, Bosanac je bolji jahač od Hercegovca, a ovaj u streljaštvu opet nadmašuje svog susjeda - i to vrlo odlučno.

Dok sam bio u Mostaru, bliže sam se upoznao s izuzetno zanimljivim starcem. Skromni "kahvedžija", pod šatorom, u sjeni platana uz kanjon rijeke Neretve - sada je to često, poput njih nekoliko tamo, bio je janjičar u mladosti. Taj, ostarjeli hadži-Abdurrahman bio mi je neprocjenjiv informator u svim pitanjima u vezi s viteštvom i romantizmom.

Tako sam sjedio pod njegovim "čardakom" mnogo tihih septembarskih večeri – propitujući čilog starca o kafi, zatim o grožđu i tražeći nove odgovore na sve osjetljivija i zamršenija pitanja za njega. Ali bilo mi je slobodno s njim, jer sam primjetio da nijedno moje pitanje starog janjičara nije uvrijedilo - kada obično svaki pravi Turčin, odbija bilo kakvo ispitivanje, čak i aluzije, što se tiču ženskog svijeta.

Ali gore sam pogodio samu riječ "romantizam" - i moram to odmah objasniti.

Uistinu, ovdje postoji izuzetno aktivan romantičan element u životu muslimanske omladine.

Podržava ga slavenski pradjedovski karakter i sačuvani stari običaj onoliko koliko je potrebno za obračun s još jednom živahnijom pojavom, averzijom prema mnogoženstvu. Mladi musliman iz Hercegovine zapravo pokušava, da on lično odabere svoju buduću životnu saputnicu, prvo da je upozna iz bliza i tek onda da je uzme za sebe. Lokalni prastari običaji sve mu to olakšavaju.

Evo, na primjer, kad se djevojke s izleta vrate kući, još uvijek obavijene svježinom slobode, iskorištene među prirodom i stoga manje brižne za skrivanje - običaj ne zabranjuje mladom obožavatelju da priđe vratima kuće svoje izabranice ili njezinom rešetkastom prozoru s pogledom na ulicu i uputi joj, uz cvijeće i slatkiše, nesumnjivo i nekoliko riječi.

Iskorištavajući slične prilike, održavaju prilično živahne, nježne međusobne odnose.

Ovdje čak ima i svoj vlastiti naziv: od turskog "ašiklik" - što doslovno znači vođenje ljubavi.

Ozbiljni moj Abdurrahman, neizmerno ljubazan, nekako se na spomen "ašikluka" osmijehnu. A bilo je i tih trenutaka, dodao je, kad je bio janjičar!

Riječ po riječ, čak sam se i ja morao upustiti u duboku politiku s hadžijom. Napokon, ponekad se razilazimo u našim pogledima - osobito u odnosu na prošlost.

Pitomac janjičarskog odžaka, tvrdoglavo je stajao uz svoju tvrdnju da Kralj Jovan⁴ nije bio iskusan političar - "nije pametan bio", i da su ga "prevarile Švabe" - i odveli ga s pravog puta, a trebalo je ugušiti i zgaziti tog gmaza u Beču i vratiti se kući, a na ruševine i dalje pljuvati!...

Ali i Kara-Mustafa nije imao hadžijino poštovanje, također je o njemu kratko rekao: "vezir je bio lud" - bio je u zabludi, glup i to je to...

Samo je jedan blaženi Đul-baba⁵ sa svojom grobnicom u Budimu, uvijek budio poštovanje u njemu, nijemo svjedočenje onih slavних vremena, kada su Bosanci ponosno sjedili u mađarskim dvorcima.

Drugi je, možda, hrabri, mudri Husein-kapetan, posljednji nesretni vođa bosanskog plemstva u njihovoj borbi protiv novog poretka u Turskoj.

Zato smo se pomirili oko tačke - "akšikluka". Ovdje me, na kraju krajeva, oduševio stari janjičar, ponekad izvanrednom mudrošću.

Sjećam se da sam ga jednom pitao:

- Napokon, vi kažete, hadži-Abdurrahman, da je nužno zahtjevanje vela ozbiljan muslimanski običaj?

- Ništa drugačije!

- I nećete poreći da su svi pravovjerni u Hercegovini dobri muslimani?

- Pa?

- Mogu to garantovati!

- Znači, stanovnici tamo preko Porima, i iznad Neretve i iznad Rame, su jednako dobri muslimani?

- Najbolji - odgovorit će hadžija, ne pokazujući emocije.

- A tamošnje žene su najljepše u cijeloj lijepoj Hercegovini?

- A ko ne zna za to na svijetu? - najljepše su...

- A zašto te pravedne muslimanke uopšte hodaju bez vela, ne skrivaju se od neznanca, pa, čak i razgovaraju s njim?...

Ali mog hadžiju ovo nije zbunilo: samo se ljubazno nasmiješio ispod bijelih brkova i, naginjući se prema meni, tiho mi šapnuo:

⁴ Poljski kralj Jan III Sobjeski, koji je teško porazio Turke pod Bečom - op. prev.

⁵ Osmanski pjesnik i derviš, poginuo prilikom osvajanja Budima - op. prev.

- Jer su najljepše...

Moram priznati da od hodočasnika u Meku i štovatelja Đul-babe nisam očekivao sličan odgovor; pa sam se trznuo s mjesta, prosuvši dragocjenu kafu na hadžiju. Odmah je shvatio razlog mog čuđenja. Pa mi je ozbiljno mahnuo rukom da sjednem – i reče mi.

- Da, da - takav običaj...

- Ali zašto takav običaj kod muslimanki?! - pitam.

Stari se Abdurraliman još više dobrodušno nasmiješio i smjestivši me na nisku kafansku stolicu, gotovo na silu, opet tiho progovori:

- Jer su najljepše...Onda, okrećući se ozbiljnije:

- Slušaj, efendim! - kaže mi on.

I onda je počeo pričati: kako je u ona vremena, dok se Islam još uvijek uvodio u Hercegovinu, i Prorokova svjetlost prodirala u one dijelove iznad Rame; kako je okolno "plemstvo" slavilo Allaha i polako slijedilo propise "dina", novog učenja. Ali kad je riječ o tome da žene uzmu veo i sakriju se u haremu: ni za što!

- A šta ćete učiniti s lijepom ženom, ako on ustraje?! - prekidajući njegovu priču, pitao sam hadžiju.

Pa, one su nastavile po svojem! Velove nisu prihvatile, nisu išle u harem. Vrijeme ga je posvetilo: postao je "adet", običaj pravovjernih. A svaki je običaj, svaki je adet - nedodirljiv! - završi ozbiljno hadži-Abdurrahman.

Nacionalna poezija Hercegovine, svih staleža i vjeroispovijesti diše, baš kao i u ostalim srpsko-hrvatskim plemenima, dubokim romantizmom.

Štoviše, kako u Bosni, tako i u Hercegovini, plemeniti, muslimanski dvor, življi je možda i gostoljubiviji spomenik pjesmi od divlje hajdučke planine.

Ne čudi onda, kad se, naprotiv, na čisto slavenskoj pozadini ovdje ponekad može osjetiti i jarka istočna boja.

Napokon, u tim slikama plemenito-muslimanske fantazije postoji određeni nepobjedivi šarm.

Ovdje poslušajmo narodnu pjesmu koja pjeva o čarima Ajkune, sestre moćnog bega Ljubovića - o čarima "najljepšeg cvijeta koji je procvjetao na ravnom polju nevesinjskom".

U struku je tanka i visoka,
U obrazu bijela i rumena
Kao da je do podne uzrasla
Prema tihom suncu proletnjome.

Oči su joj – dva draga kamena,
A obrve – morske pijavice,
Trepavice – krila lastavice,
Rusa kosa – kita ibrišima;
Usta su joj kutija šećera,
Bijeli zubi – dva niza biserja,
Ruke su joj krila labudova,
Bijele dojke – dva siva goluba;
Kad govori – kada golub guče.
Kad se smije – kada sunce grije,
Ljepota se njena razglasila
Po svoj Bosni i Hercegovini.

Općenito, međutim, ideali muslimanskih pjesama uglavnom su slavenski. Islam nije bio u stanju transformirati narav predaka, stari običaj je zapravo malo popuštao novim utjecajima s Istoka.

Napokon, ima u pjesmama i tragova istančanih postavki iz Stambola. Ovijeni turskim jezikom, poput mladenačkog oduševljenja, Mostarlija ili Sarajlija, baš poput pravednog sina Stambolskog, miluju svoje osjećanje potpuno azijskim idealom:

Đevojka je u kafezu rasla,
Kažu, rasla petnaest godina,
Nije vidjela sunca, ni mjeseca,
Niti znade, kako žito raste.

- tj. bila je toliko čista i nevinna, toliko nedirnuta vjetrom svijeta.

Uzimajući na kraju sve skupa, jasno se vidi da je slavenska žena, zbog nadmoći svoje moralne prirode i povijesne tradicije prethodnog običaja, mogla trudom svoje duše zauzeti potpuno odvojen i neovisan položaj, vrlo izvanredan u muslimanskom svijetu.

Ako se, međutim, sjetimo (Bršljan iz 1871. godine: Bilješke sa putovanja A.W.J.) položaja koji su u muslimanskom svijetu zauzimale žene iz drugih plemena: turskog, arapskog, perzijskog - morat ćemo priznati apsolutnu superiornost slavenske žene.

Nije se dala pokoriti izumima istočnih običaja, niti pravilima Kur'ana koja su je vrijeđala, i znala je kako ostati - jedina suprugova supruga i gospodarica kuće.

Štoviše, spasila je stari običaj predaka u svojoj kući, oživjela je pjesnički duh naroda i spasila samu narodnost usred turskog nasilja.

I ženi, u velikoj mjeri, to treba pripisati, što je danas ova muslimanska vlastela Bosne i Hercegovine tako temeljito narodna!

Vladajući hercegovački stalež, prihvaćajući nauke Proroka, odmah je postala sudionikom svih prava koja je Kur'an davao svojim sljedbenicima. Štoviše, postao je sudionik svemoći koju su se pobjednički Turci, kao muslimani, protezali nad hrišćanskim stanovništvom podčinjenim njima, pod strahom mača. Dakle, ne samo da hercegovačko "plemstvo" nije izgubilo ništa u političkom i socijalnom smislu u turskom osvajanju, već je, naravno, steklo beskrajno veću slobodu od one koju je imalo pod narodnim vladarima. Osvojila je kompletnu provincijsku samoupravu s neograničenom vlašću nad podanicima i stanovništvom općenito, držeći se svoje vjere.

Lako je zamisliti kakva je sudbina otdada snašla hrišćanski narod bez vođe. Njegov bivši "vlastelin" sada je za njega postao "Turčin", predstavnik žestokog stranog nasilja. S njim ga više nije povezivalo nekadašnje, ovdje gotovo sveopšte, vjersko jedinstvo. I ponosni "poturčenjaci", pouzdavajući se u neumornu snagu sablje prorokovih sljedbenika, počeli su svoj narod doživljavati kao "raju" - nevjerničko stado...

S vremenom su uzajamni odnosi ljudi s poludjelim plemstvom mogli postati samo sve više i više narušeni.

Bio je "zulum"!

Ova se riječ, sjećanje na koju i dan danas traje u nesretnoj "raji", budeći užas i zgražanje, ne može izraziti odgovarajućom riječju ni u jednom slavenskom jeziku. To znači ropstvo i beskrajnu bijedu - "silovanje" i divlje, neobuzdano, azijsko ugnjetavanje.

To je bila snaga "zuluma"!

...

Jutro je bilo divno, među planinama i poljima Hercegovine, 18. septembra 1871. godine! Dočeka sam ga na putu do glavnog grada Mostara. U tihoj večeri, dan ranije, napustio sam Stolac, poznat u narodu; putovao sam, vedre noći, oživljen nekim tajnovitim šarmom sjena, prekrasnim obroncima dubravske visoravni i zorom sam se spustio, preko grebena planinskog prilaza, u prostranu dolinu Neretve.

Pred očima mi se otvara ugodni krajolik. Nije to bilo divlje veličanstvo prijetećih stijena uzvišenog Vrgorca; ni sirovi, pustinjaški šarm, koji dijeli Trebinje od Dubrovnika, i koji klizi daleko dole u primamljivo "sinje" more - ne; to je već ogromno prostranstvo "polja". Jer ovo polje dolje - prostrana plodna planinska dolina - ima put kroz njega. Neposredno ispred mene bile su živahne livade rijeke Bune; s desne strane, horizont je bio zatvoren sivkastim planinama u daljini; s lijeva su se sa svakim korakom konja jasnije vidjele majčinske vode Hercegovine, Neretve, a cjelina je predstavljala neizmjereno dražesnu sliku zemlje koja poziva stanovnike na miran rad i tihu sreću. Naokolo neopisiva gracioznost i

neiscrpno bogatstvo prirode. No, utoliko je tužnije bilo govoriti o pomisli, da ni tračak obrazovanja još neće doći u ovu zemlju!

Iz trenutka u trenutak, tu mi je pomisao budilo upravo društvo s kojim sam tu našao.

Moji suputnici na putovanju iz Stoca bili su dva sina ove zemlje: hrišćanin Jovan i musliman Rizvan-aga. Prvi je bio poljoprivrednik iz okolice i služio mi je s par svojih jahaćih konja kao prijevoznik do Mostara; a drugi je pripadao straži zemlje kao "zaptija" i pratio me više radi reda, nego zbog sigurnosti.

Za opasnosti na cesti, usprkos noćnoj vožnji, nije bilo ni najmanje straha: zemlja je bila potpuno mirna, a ovaj put, od Stoca do Mostara, jedan od rijetkih tada, bio je "novi" sultanov put, pa stoga posjećeniji i čuvaniji.

Dakle, nije bilo potrebe za društvom zaptije. Ali, kao što sam maloprije spomenuo, dodan mi je više radi nekog reda; i nisam vidio razloga da odbijem tu pristojnost.

Zaskočilo me potpuno nevjerovatno iznenađenje dan ranije. Na putu od Trebinja imao sam konje samo do Stoca – a nisam se potrudio oko daljnjeg putovanja. I tako dolazim, stojim u "kasabi", donjem gradu, sa strane poznatog "grada", dvorca – i stojim u štali "hana". Ljubazni domaćin, "hrišćanin", također poput mene, kratko me pitajući o Rimu i Beču, te o mnogim drugim stvarima zanimljivim za njega – i tako smo se sprijateljili – rekao mi je odmah, otvoreno, da trenutno u gradu nema konja za iznajmljivanje – sve "kiridžije" nalaze se po putevima ili na poslu u udaljenim poljima, a druge neću dobiti ni za kakav novac. Šta učiniti sada? Nisam imao "bujrutliju", pismo koje dopušta uzimanje konja sa državnog stajališta; a nisam mogao čekati poštansku dostavu – bilo bi to gubljenje vremena, žurio sam. Šta sad?

- "Handžija gospodaru", zar se ne sramiš što nemaš ni konja za putnika ovdje u poznatom Stocu?! - kažem svome suvjerniku.

- Ma, ima - još ponešto! .. - odgovorit će mi handžija.

- Pa?!

- Ali sve begovsko i aginsko

- I od njih se ne može dobiti?

- Da – nije lako - više nema uslužnih ljudi!

I ovdje, iz visoke galerije svoje gostionice, pokazao mi je čitav niz imanja i plemićkih dvora izvan grada, koji graciozno proviruju iz gustiša voćnjaka, poput staromodnih vlastelinstava naseljenijih gradova Podolije.

- E pa onda ću otići do prvih, najbližih begova! – kažem ja.

I ovdje je moj domaćin s hrpom znatiželjnika, koja me promatrala sa svih strana, i toplo se od srca smiju naivnim smijehom – tako da nisam znao kako ću to shvatiti...

- Ipak, hitno je, u žurbi ste? - oni pitaju.

- Upravo tako! - Ja kažem.

I opet su se počeli od srca smijati, ponavljajući:

- Evo, gledamo stranca, iako i vi govorite na naš način.

Priznajem, koliko me je to dirnulo i toliko me i zaintrigirala ova napomena: ovdje nešto ne razumijem, kažem samom sebi.

Napokon, zadovoljan ispadom ovog dobrog humora, domaćin mi je počeo objašnjavati cijelu stvar:

- Begovi su samo prema ljudima kao što ste vi, "gospoda" putnici - uljudni, gostoljubivi, uslužni, i spremni na svaki vaš zahtjev; ali znate li šta bi se nama, na primjer, dogodilo da posjetimo onaj sjajni dvor? – pita me, pokazujući u daljini, gdje među voćnjacima izviruje velika, bogata plemićka kuća.

- Jako sam znatiželjan!

- Pa - sva berba u našoj zemlji već je gotova, a berba grožđa, i to velikim dijelom, je dala jako velik urod, a grožđe je izvrsno - i svega ima u izobilju. I prema staroj poslovi: gost kod kuće, Bog kod kuće - čak i Allah; pa kada, ako ne sada, poželjeti dobrodošlicu gostu?! Hajde, gospodine, ako vam je volja, pratim vas - jer i na mene će pasti nešto od "spahijske" milosti, jer sam doveo gosta; ali ako mislite da ćete odatle prije sedam dana otići u Mostar, onda ste u krivu! Doduše, odmah nakon prvog obroka pokazat će vam staju i omogućiti vam da odaberete konja na kojem će te otići do Mostara; ali tu i završava. Dakle, odmah će oni dobro odraditi vaše stvari i s bisagama koje će očistiti - a onda: šutnite dušu! Više ništa ne pomaže, nikakvi zahtjevi. Na prvi glas, okupit će se u ovom svijetlom dvoru "spahije" (plemstvo) iz cijelog susjedstva. Naće se tu svega, čemu je duša rada - i guslar, i unatoč Allahu - "rujno" vino, bit će tu.

- A "adet" i "šerijat"? znatiželjno sam ga prekinuo.

- Ništa, "šerijat", ništa "adet" - pravila svetog zakona i običaja –zavika neko iz gomile.

- A ti, gospodine gost - nastavio je handžija - pijte i recite što želite o Frengistanu⁶ ili Lehistani⁷, o Švabiji - o svemu... I pjevat ćete i pucati u metu, i igrati na konju, ali nećete im pobjeći s bisagama - i napokon to oni neće ni htjeti; oni, iako su "turčini", ljubazni su prema dragom gostu - nema veze s tim "đaur", ili "švaba". I tako će ići od dvora, do dvora, po redu; susjede nije dobro uvrijediti... Zatim će vas nakon sedam dana, nakon deset

⁶ Osmanski naziv za sve zemlje zapadne Evrope – op. prev.

⁷ Osmanski naziv za Poljsku - op. prev.

dana, cijela svita ispratiti u Mostar. Ali ovo nije kraj: tamo ćete "bajramovati" još tri dana, dok se "spahije" ne zažele kuće...

Iskreno, ja ne bih bio ja, kada bih se bojao gostoprimstva begova: jednom nekad, iako davno, uspio sam ići ukorak s Hrvatima. Ali sada sam se stvarno žurio, nisam imao vremena na pretek, s vremenom unaprijed predviđenim za moje putovanje. I tu sam, povrh svega ostalog, bio gotovo siguran u susret sa svojim prijateljem, tim mladim Omerom-begom, kojeg znamo iz prisjećanja o našem putovanja u Beograd. Pa, ne bi mi bilo lako rastati se od njega nakon sastanka - ovdje u Stocu! Zato sam ga radije pozdravio kasnije u Mostaru...

- Radi šta god želiš, "handžija gospodaru" - tako rekoh vlasniku hana - ja moram što prije otići, a da se ne pokazujem tvome spahiji!

- A onda ćete vjerojatno odlučiti - kaže mi suvjernik - otići do visokog "grada", do samog "kajmakama"; on, gospodine, zapovjeda vojnicima, koji žive u zamku.

- Ko sada sjedi tamo u vašem visokom dvorcu?

- Arnaut! - Iz gomile su mi odgovorili tonom koji u početku nisam razumio.

- Ali nije to ništa! - uzviknuo je domaćin - konji će sigurno biti tu, budeš li ti sam lično pitao.

Nije bilo izbora - odlučio sam se.

Tako sam, naredivši svom trebinjskom vodiču da rasedla i nahrani svoje istrošene konje, odmah krenuo prema dvorcu. Napokon sam se čak obradovao svojoj odluci: srest ću plemstvo više puta, pomislih, a osim stolačkog u Hercegovini, nema više ni jedan zamak!

S ovim je imenom povezano toliko istorijskih uspomena!

Tužne su bile zbog nesretne "raje", ali i sjajne, zapamćene po slavi za cijelo bosansko "plemstvo", zbog prošlih "spahija", što su, na kraju svega, tu pod stijenama ovog dvorca, zakopali svoju nekadašnju moć.

Čini se da stolački dvorac, već samim svojim imenom, određuje svoj izvanredan karakter. Izdiže se, na ogromnoj stijeni, kao kamena stolica, na gotovo strmoj padini među prostranom dolinom Bregave. Čini se da je to neka atenska akropola; ali vrhovi su mu čekinjaste odbrambene kule, a unutar dvorca biste, samo snagom fantazije, mogli tražili trag nekog partenona. Ovdje je sve disalo samo ratnom čizmom.

Stolac je stoljećima gnijezdo moćne obitelji među hercegovačkim begovima. Čitavo susjedno područje ovisilo je o gospodarima na visokom, stjenovitom "Stolcu" - ovdje se sve s njima moralo raditi; čak su ih i Padišahovi vladajući guverneri morali uzimati u obzir. Odnedavno ih zovu Rizvanbegovići. Da bi pridobili prejake vazale, Visoka Porta im je morala povjeriti suverenitet nad cijelom regijom. Stoga, nije ni čudo, da kada je

trebalo ustupiti mjesto novom poretku stvari, naređenom iz Stambola - upravo tu, u stolačkom zamku, ugroženo muslimansko plemstvo je imalo posljednje utočište i otpor.

Prije dvadeset godina, u borbi za samoupravljajuću Bosnu i Hercegovinu a protiv Stambola, sve se plemstvo okupilo pod zastavom Alage, gospodara Stoca. Bio je njihov prirodni predstavnik i vođa, usprkos počasti hercegovačkog paše, kojom ga prije Sultan nagradio. Napokon, rezultat borbe morao je biti koban za plemstvo. Turci su zauzeli Stolac, ponosni Ali se predao i bio je ubijen...

Razgovarali smo o tom području s mojim Trebinjcem - siromašnim muslimanskim seljankom - dok smo se šetajući penjali po teško izlokanoj cesti koja je u polukrugu vodila do vrha dvorca.